

МОВНА КАРТИНА СВІТУ В УКРАЇНСЬКОМУ РОМАНТИЗМІ

Ігор Юдкін-Ріпун

Коли 1818 р. О. Павловський друкував першу ґраматику української мови, він називав цю мову “чи то живою, чи то мертвою”¹. Проте вже через п’ятнадцять років Ізмаїл Срезневський у такому документі історії науки, як стаття (у формі листа до професора І. Снегирьова від 07.08.1834 р.) під назвою “Погляд на пам’ятки української народної словесності”, висловив тезу, що стала хрестоматійною: “Мова українська... є мовою, а не говіркою російської чи польської, як доводить дехто... Мова ця є однією з найбагатших мов слов’янських... за гнучкістю та багатством синтаксичним – це мова поетична, музична, мальовнича... Яка б доля не чекала на неї, що б не зробили з нею легковажність або випадок, ця мова не зникне... Вона залишить пісні й думи, і довго буде пам’ятною, подібно мові труверів і скальдів”².

Уже саме зіставлення двох наведених цитат свідчить, як стрімко за історичним часом з’явився невідомий досі на культурно-історичній карті європейської свідомості духовний континент від назвою “Україна”. Влучно вказав на цю блискавичність М. Максимович у передмові до збірника народних пісень, названій Михайлом Грушевським “маніфестом українського народництва”, уподібнивши до комети появу новоукраїнської мови та літератури в європейському літературному обігові. Пересічний тогочасний європеєць відкриває для себе, що імена Розумовських та Безбородьків, чиїми устами диктувалася імперська воля, походять із розташованої в серці слов’янщини країни із загадковою, чарівною і водночас недослідженою мовою.

Такий ідейний вибух, засвідчуючи формування національної свідомості українців, становить ще недостатньо розроблену проблему історії культури. Понад чверть століття тому польський дослідник – украї-

ніст С. Козак, привернувши увагу до цієї проблеми виняткових історичних темпів виникнення новочасної гуманітарної думки в Україні, навів цілу низку історичних явищ, які не знайшли належного висвітлення та витлумачення, засвідчуючи собою глибокі зрушення в культурницькому середовищі “передромантичної” України – таких, як загадкова подорож В. Капніста до Берліна 1791 р., де він вів перемовини з пруським міністром закордонних справ Ф. Герцбергом про гарантії здобуття Україною незалежності, як утворення “Попівської академії” (у с. Попівці на Сумщині) – гуртка інтелектуалів на чолі з В. Каразіним, майбутнім фундатором Харківського університету, а згодом в’язнем Петропавлівської фортеці, як спроби Ф. Туманського створити в Глухові наукове товариство, як поява та ширення в інтелігентних колах славетного тексту “Історії русів”, приписуваного Г. Кониському й уперше згаданого 1825 р. (до публікації його Йосипом Бодяньським 1846 р.) Олександром фон дер Бріґґеном, зятем Михайла Миклашевського, відомого своєю причетністю до проектів відродження гетьманату³. Багаточисельність подібних фактів дає підстави до висновків про те, що “невпинні загрози та непевність долі українців більшою мірою ніж у інших народів відігравали роль “двигуна” національної свідомості”⁴, а також, що новочасні ідеї “почали проймаєти українську громадськість значно раніше, ніж звичайно це уявляють”⁵. Інакше кажучи, світогляд покоління українських романтиків формувався в умовах, висловлюючись мовою ХХ ст., “екзистенціальної ситуації”, а відповідний “дух часу” давався взнаки вже за життя Г. Сковороди та П. Величковського.

Дослідження такої проблематики ускладнюється цілою низкою обставин. По-перше, численні уривчасті свідчення про розгортан-

ня українського національного руху в межах окресленого періоду (від дипломатичних зусиль А. Головатого, завершених частковим відновленням запорізького козацтва на Кубані 25 серпня 1792 р., до повстання У. Кармалюка, придушеного 1835 р.), пов'язані з українофільською конспірацією, яка становила одну з підвалин “декабристського” руху. Про радикальну українофільську орієнтацію цього руху, зрештою, переконливо свідчить поема “Войнаровський” К. Рилєєва, назву якої за прізвищем родича І. Мазепи обрано з цензурних міркувань, позаяк ім'я самого гетьмана, піддане анафемі, не вільно було згадувати в друкованому тексті. Зрозуміло, що вже умови конспірації робили неприступними не лише для дослідників, але й для сучасників більшість писемних джерел.

По-друге, конспіративність поєднувалася водночас зі стрімким зростанням української тематики в літературі поза межами України, передусім в полономовному та російськомовному просторі. З іменем Ю. Немцевича пов'язане не лише виникнення польського літературного романтизму, але й початок своєрідного “поетичного українознавства” – “української школи” в польській літературі. За часто згадуваним висловом В. Щурата, “не появляється на польській мові ані літературний часопис, ані альманах, де не можна було б подибати як не статті або згадки ... про українську пісню”⁶. Прикметно, що польська фольклористика та славістика як окремі гуманітарні напрямки започатковувалися в діяльності З. Доленги-Ходаківського саме збиранням українських народних пісень. Паралельно в російськомовному середовищі виходять друком “малоросійські” повісті В. Наріжного, Ф. Глінки, М. Сомова, П. Голоти, краєзнавчі публікації А. Левшина, І. Кульжинського та ін. З колом В. Капніста пов'язана драматична творчість В. Гоголя-Янівського, батька великого письменника. Вони спілкувалися в маєтку Д. Трощинського у с. Кобинці. Вивчення епістолярних матеріалів “дозволяє уточнити дату створення В. Гоголем його українських п'єс” та дійти висновку, “що М. Гоголь вже в дитинстві знав В. Капніста”⁷. Усі ці явища ще не досліджені, тексти полономовної та російськомовної україніки складають переважно

бібліографічні раритети, а їх критичний аналіз становить окрему наукову проблему.

Нарешті, по-третє, складна ситуація виникла на українських теренах австрійської імперії в 1820-х роках. Трагічною виявилася доля низки інтелектуалів закарпатського походження, які працювали в Петербурзі – таких, як логік Петро Лодій (що увійшов до кола друзів видатного українського біолога, піонера шеллінгіанства в Російській імперії Д. Кавуніка-Веланського), мовознавець Георгій (Юрій) Венелін-Гуца, природничник Василь Кукольник та інші, менш знані, спадок яких недосліджений. У Галичині перша українська граматика, створена І. Могильницьким, з'явилася 1829 р., натомість його ж сучасник Й. Левицький писав, за висловом І. Франка, “недолугі церковнослов'янські вірші”⁸, засвідчуючи перепони на шляху встановлення літературної мовної норми. Перипетії навколо гуртка “руської трійці” та підготовки вікопомної публікації “Русалки Дністрової” 1837 року стали основою мало не пригодницького сюжету літературного дослідження Р. Горака⁹.

Зазначені обставини вказують на необхідність докладного обстеження тогочасної гуманітарної думки як свідка та учасника процесів стрімкого національного пробудження. Ключове значення тут мало досягнення ролі рідної мови як підвалин пізнання світу. Яскраві приклади знаходимо, зокрема, в харківському колі романтиків, де готувався ґрунт для майбутнього вершинного злету лінгвістичної думки у творчості О. Потебні та його послідовників. Для розуміння своєрідності гуманітарної думки України та того статусу, який рідна мова посіла в її структурі, потрібне врахування вищевказаної винятковості, екстремальності умов формування новочасної національної свідомості українства. У рукописах М. Максимовича (лише нещодавно оприлюднених) залишилося промовисте свідчення самоусвідомлення тогочасним поколінням того історичного покликання, яке судилося йому виконати у визначенні долі української культури. Зокрема, було второвано шлях появі центрального українського феномена ХІХ ст. – постаті Тараса Шевченка: “Тут вся річ у тому, наскільки пісенна мова, що дав-

но склалася, зійшлася з мовою літературною у віршах Шевченка... Шевченко з'явився... посеред найжвавішої діяльності над літературною і науковою розробкою своєї народності в цілому та особливо своїх народних пісень. Цією діяльністю позначене десятиріччя тридцятих років... Тодішнє покоління українців було готовим і здатним одразу ж гідно оцінити свого народного поета, спрямованого його очікуванням. Шевченко з'явився в найбільш вдача для себе пору"¹⁰. Тут бачимо досить виразну вказівку на формування національної літературної мови як провідний здобуток часу, уособлений у Шевченковій творчості, а водночас на органічність зростання тих громадських сил, які визначили відповідне спрямування суспільної думки.

До числа цих сил зазвичай зараховують насамперед літературно-наукове угруповання, відоме як "гурток Ізмаїла Срезневського", робота якого досить докладно висвітлювалася в працях А. Шамрая, але деякі сторінки його спадщини залишаються під знаком питання. Уже докладний аналіз того, як складався цей гурток, засвідчує нез'ясованість багатьох обставин його діяльності¹¹. На окрему увагу заслуговує постать Івана Євсейовича Срезневського – батька Ізмаїла, який, за його власними словами, у 1815–1817 роках у Харківському університеті "викладає естетику теоретичну та практичну та загальну критику, а також, якщо час дозволить, аналітичну історію елегантних наук та мистецтв"¹². Досить сказати, що коли він прийшов до Московського університету навчатися з єдиним срібним карбованцем у кишені, то "знайшов у Хераскові собі мецената"¹³. Про вагомість цієї принагідно згаданої обставини можна судити вже з того, що М. Херасков був одним із лідерів тогочасних масонів, а звідси цілком вірогідними робляться припущення й про можливі контакти Срезневського-батька з оточенням В. Капніста. Ще промовистіші його контакти з Г. Квіткою-Основ'яненком, засвідчені тим, що "сама ініціатива видання "Українського вісника" належить Іванові Срезневському"¹⁴. Нарешті, варто згадати "Промову про любов до Батьківщини", де містилася полеміка з віджилими просвіти-

тельськими "робінзонадами", в яких особистість абстрагувалася від її національної приналежності та розглядалася лише як елемент монархічної держави з навечно закріпленими становими ознаками. Звертаючись до прихильників такого абстрактного тлумачення людини, він закликав: "Зізнайся, що ти не любиш жодного народу, ... ти любиш лише самого себе", проголошуючи первинність рідного народу, Батьківщини стосовно особи: "Батьківщина дає нам життя і береже його"¹⁵. Про значимість цих ідей патріотизму можна судити вже з того, що оприлюднені вони були 1816 р., коли такі обскуранти, як адмірал О. Шишков, взагалі проголошували тезу про неможливість єдиної мови для всіх станів, вважаючи неминучість мовних бар'єрів поміж панами та кріпаками. Суспільний контекст промови Срезневського-батька демонструє Чугуївське повстання 1819 р., для придушення якого до Харкова прибув сам Аракчєєв, а спогади про це жили ще в пам'яті сучасників молодого Іллі Рєпіна.

Враховуючи такі обставини, можна побачити, що формування "гуртка Срезневського" було з неминучістю викликано життям харківського середовища. Про атмосферу Харківського університету, де тоді налічувалося близько 500 студентів (з них близько 200 поляків) і викладав Олександр Міцкевич – брат Адама, висланий туди з Вільнюса, існує свідчення сучасника, тодішнього студента: "Слов'янське братерство і єднання в душі любові та спокою навряд чи знайшло б для себе в якомусь іншому російському університеті сприятливіший ґрунт, ніж у Харківському... Вивчення польської мови серед харківських студентів 40-х років було таким же звичним явищем, як вивчення мов французької та німецької"¹⁶. Саме за таких умов складається гурток, який можна вважати провісником Кирило-Мефодіївського братства. Як пише син Ізмаїла Срезневського в біографії свого батька, з'явилися "особи, яких виставила боротьба проти асиміляції Малоросії з Росією, ... підтримувала національність, у боротьбі за неї вони звернулися до давнини"¹⁷. Про те, які ідеї плекалися в цьому гуртку, свідчить лист А. Шпигоцького до Ізмаїла Срезневського: "Як солодко мріяти про славу нашої України, рідної ма-

тері нашої, з остогидлої Московщини... О друже мій, ревно дбай, дбай, аби прокинувся наш український ґеній, і вір мені – твою працю буде оцінено”¹⁸. За цим зверненням висловлюється прикметна оцінка тогочасної України: “Минулося її козакування на полях бойовиська; не вкладає вона вже козакові меча свого на важелях долі; закозакує ж він тепер на полях солодкого піснеспіву”¹⁹. Таким чином, ішлося про створення мовного ґрунту для того згаданого в наведеній цитаті з М. Максимовича синтезу народного та літературного, який здійснив ґеній Т. Шевченка. Разом з тим витворення літературних нормативів у роботі над мовою неподільно поєднувалося з шуканням історичних коренів. Особливо прикметні під цим оглядом зауваження А. Метлинського у передмові до своєї поетичної збірки “Думки і пісні та ще дещо” (1839 р.), де він ставить риторичне запитання: “Правопис у найдавніших списках слов’янськоцерковних літописів... так... пристосований до властивостей південноруської мови, що часом приходить на думку: чи вже не для цієї мови все це винайдено?”²⁰. Торкаючись діяльності Кирила та Мефодія, він зазначає, “що південноруська мова не була цілком чужою для цих перекладачів”²¹.

Значення міркувань, які дають підстави простежувати коріння української мови в “домонгольський” час, можна оцінити з урахуванням того, що незабаром з’явилися твердження М. Погодіна (спростовані вже М. Максимовичем) про формування її лише з XIV ст.²² Ще категоричніше твердження про давність української мови демонструє лист до Ізмаїла Срезневського його приятеля Вадима Васильовича Пассека (1808–1842): “Країна, де виникли перші елементи нашої Батьківщини, звідки розлилося світло християнства..., ця країна Малоросія! Хто першим з нас увійшов у зносини з європейськими державами? Малоросіяни! ... Для неї безсмертне Слово про Ігорів похід, і воно є твором малоросійським; оспівані в ньому справи здійснені малоросіянами”²³. Визнання українськості “Слова про Ігорів похід” тут вельми промовисте, позаяк походить із уст одного із засновників вітчизняної археології: в ті роки, коли щойно відкрили скіфську дав-

нину, “Пассек хотів скласти огляд курганів по цілій Росії, від Дунаю до Байкала”²⁴, та, що особливо істотно, за його власним визнанням, прагнув “не оминати в полі зору нічого, що могло б з користю повідомити суспільству про давнину України [так у автора. – І. Ю.-Р.] в обстежених мною повітах”²⁵. Отже, наведені штрихи дають змогу окреслити картину розвитку розуміння української мови як єдиного, цілісного, самостійного організму, що розвивається щонайменше від епохи “Слова про Ігорів похід”. Відповідно до історичної логіки мовного становлення формувалися її літературні нормативи.

Відчуття такої цілісності мовного організму, тяглості його життя в історичному часі дуже чітко засвідчене висловлюваннями сучасників, і виявляється воно у всіх аспектах мови, починаючи від її звукового устрою. Наведемо один приклад ранньої аргументації щодо проблеми окремішності та цілісності української мови. Маємо на увазі відмінність читання старослов’янського “ят” в Україні та в Росії. У передмові до збірника народних пісень М. Максимович зробив прикметне застереження: “Про гостре і. Літерою ѣ ми зображуємо подвійний звук іє. В російській мові, яка (за властивістю північних мов) полюбляє більше губні звуки, в літері ѣ зовсім не чуто звука і... В українській навпаки”²⁶.

З урахуванням ситуації формування літературних нормативів національної мови “Запорізька старовина” І. Срезневського, яку критикували за подання фольклорних записів упереміш з власними стилізаціями фольклору та порівнювали з “Краледворським рукописом” В. Ганки або з “Піснями Оссіана” Дж. Макферсона, може одержати додатковий аргумент на свою користь. Завдання “реабілітувати Срезневського як видавця “Запорізької старовини”, несправедливо звинуваченого в умисному фальсифікаторстві”, вирішила Г. Сухобрус, відзначивши, зокрема, що “бездоказово ототожнювати з фальсифікатами в цьому збірнику Срезневського ряд зразків, які довгий час користувалися великою популярністю”²⁷. Не кажучи вже про те, що, як зазначав А. Метлинський у листі до І. Срезневського, укладач “Запорізької старовини” лише дозволяв собі “сполучати уривки варіантів як одне ціле,

вказуючи, звідки та що позичали..., а Максимович, і не позначаючи, брав вірші то звідси, то звідти”²⁸, відповідно до загально-вживаної практики раннього етапу фольклористики, коли стилізація аж ніяк не дорівнювала “фальсифікації”, самі наміри автора доповнити такими стилізаціями автентичний фольклор заслуговують пильнішої уваги.

Мовиться фактично про витворення мімікрії, про створення віртуальних об’єктів, неадекватних у деталях, але справжніх своїм єством. Зрештою, у ХХ ст. Юрій Клен вже за цілком інших історичних умов у своїй поемі “Попіл імперій” проголосить: “Предків не маєш? То ж будь тепер сам собі предок. Люди забули легенди? Нову їм створи”. Культурно-історичне значення мімікрії не обмежується й окремими фактами стилізації, не піддається воно й вузькій позитивістській критиці. До мімікрії звертаються завжди в пограничних історичних ситуаціях, коли виникає потреба у витворенні теоретичних фікцій, гіпотез, що здатні були б зрушити з місця думку і стати вихідним пунктом для розгортання творчого процесу: так виник жанр опери в музиці (що закроена була як реставрація удаваного, вигаданого античного театру), так здійснювалися перші кроки в розбудові математичного аналізу (коли впроваджувалися уявні “нескінченно малі”) або в розвитку біологічного еволюційного вчення (коли постулювалася гіпотетична “прарослина” Й. Гете або “пратварина” Жоффруа Сент-Ілера)²⁹. Тим паче спроба доповнити український фольклор власними віршами “в народному дусі” не була вже таким гріхом І. Срезневського, коли зважити на описану попереду ситуацію шукання витоків та дороговказів того довгого шляху, що відкривався в українській словесності.

Вагомішим видається досвід фольклористичної роботи, нагромаджений у підготовці “Запорізької старовини”. Коли “з якоюсь щаленою одержимістю розшукував Срезневський старих кобзарів і казкарів”³⁰, то цей досвід став творчою лабораторією для того пізнання рідної мови, яке було провідним завданням його покоління. Істотною тут видається та обставина, що так само, як і його старший сучасник і попередник на фольклористичній ниві М. Максимович, яко-

го П. Куліш незмінно іменував “професором ботаніки”, за початковим фахом І. Срезневський не був словесником. Його науковим дебютом стала дисертація з питань статистики, яка, до речі, саме в 1830-ті роки зазнавала радикальних змін, пов’язаних саме із упровадженням уявлень про “фіктивні” середні величини, про “пересічні” об’єкти, які не існують реально, але відтворені віртуально, в теоретичній уяві. Ця дисертація “проводила думку про підлегле становище політичної економії стосовно статистики”³¹, що само вже свідчило про роботу її автора в річищі тогочасних наукових новацій. Думається, що саме початковий фольклористичний та статистичний досвід виявився корисним для успіхів І. Срезневського на провідному полі його діяльності в лінгвістиці.

Таке припущення обґрунтовується тією обставиною, що саме мовознавство за тих часів зазнавало кардинальних змін, аналогічних до тих, що відбувалися в біології, і життєвий шлях М. Максимовича, який поєднував філолога та біолога в одній особі, під цим оглядом вельми промовистий. М. Фуко, який спеціально привертав увагу до такого біолінгвістичного паралелізму, відзначав спільність типово просвітницьких парадигм “універсальної граматики” та “натуральної історії”. “Спільний знаменник” лінгвістичних та натурфілософських концепцій виявлявся в наперед визначених метатеоретичних положеннях, що уможлиблює зіставлення систематики живого світу К. Ліннея та відомої “Логіки Пор-Рояля”, де мовний синтаксис, по суті, ототожнювався з дедуктивними фігурами. Саме внаслідок метатеоретичної відповідності, за М. Фуко, до кінця просвітницької епохи не було біології як окремої галузі знання (відповідний термін впровадив лише 1802 р. Ламарк), а була лише “натуральна історія” на взірць елліністичних уявлень Плінія: “Натуральна історія – таксономічний дискурс – виключала утворення окремої науки про життя”³².

Навпаки, шукання відповідності між лінгвістичними та біологічними системами починається тоді, коли відкриваються реальні основи їх автономії. Це, з одного боку, теза про неможливість самозародження життя (те, що В. Вернадський визначав як “прин-

цип Реді”)), а з другого, – усвідомлення того, що людина лише в дитячому віці (будучи немовлям) може розвинути мовні здібності. Як неможливе самозародження життя, так неможливе й оволодіння мовою без материнської допомоги. Глибока, сутнісна схожість життя та мови, біологічних та лінгвістичних систем обґрунтовується неможливістю для системи вищого рівня розпастися на елементи нижчого рівня або скласти з них. Тим-то мова розглядається так само, як живий організм, що не може механічно втратити жодної частини, коли його лише не знівчено. Ця ідея, що стала одним із вершинних надбань європейського романтизму, дуже рельєфно виступає у твердженні В. Гумбольдта: “Слово, якщо воно й модифіковане добудовою, залишається єдиним так само, як різні частини квітки, що розпукуються, і те, що тут відбувається, має питомо органічну природу”³³. Зрозуміло, що такий органічний підхід окреслює мову передусім як умову існування людини, її буття саме як людини, а не як засіб спілкування. Ця обставина визначила суголосність романтичного біолінгвістичного паралелізму до тієї ситуації, що склалася в Україні і виявилася, зокрема, через формування специфічної течії “філософії життя”, до числа засновників якої належав і М. Максимович³⁴.

Для України збереження й вивчення мови було не лише зовнішнім знаком національної ідентифікації. Вживання рідної мови виявляло на першому плані екзистенціальне, а не функціональне призначення, позаяк воно було чинником відтворення національної спільноти. Життя мови поставало як життя нації – ось яке значення вкладалося за тих конкретних історичних умов України в уявлення про “біолінгвістичний паралелізм”, про органічний підхід, що виникав з “філософії життя”. Саме такого онтологічного сенсу набували хрестоматійно відомі тези І. Срезневського “мова є неподільною власністю цілого народу”, “народ та мова, одне без другого, уявити неможливо”, “тільки рідною мовою може людина визначити не лише для іншого, але й для себе цілком правильно і вільно будь-який рух свого розуму і серця”³⁵. Однак для того, щоб досягнути ці ідеї, потрібно було здолати інерцію попередників –

представників старої просвітницької традиції з її абстрактним космополітизмом, що орієнтувався на ідею “універсальної граматики”, не пов’язаної з особливостями національної мови. У Харківському університеті за таким взірцем працювали мовознавці І. Орнатський (автор виданої 1811 р. граматики) та І. Рижський (1759–1811), який певний час обіймав посаду ректора. Лише після подорожі І. Срезневського до Європи розпочинаються славістичні студії, коли “Бодяньський і Срезневський у жовтні 1842 року прочитали перші свої лекції, один в Московському, другий в Харківському університеті”³⁶. Таким чином, є всі підстави констатувати, що світова славістика виросла на основі україністики, в умовах боротьби за українську мову, що ставала рівнозначною боротьбі за існування нації.

З охарактеризованої ситуації можна зрозуміти ще одну особливість українського романтизму, пов’язану з осмисленням мовної проблематики. Виняткову вагу тут надають не лише мові як такій, а передусім слову, зокрема, лексикологічним та лексикографічним проблемам мовознавства. Якщо скористатися впровадженням Ж. Дерріда (для окреслення органічного підходу до мови як умови буття) терміном “логоцентризм”, то аналогічним чином можна було б казати також про “лексикоцентризм” ранньоромантичного мовознавства. Зрештою, про це свідчить ще одна, широко розроблена згодом О. Потебнею та його послідовниками, теза В. Гумбольдта: “Слово утворює межу, впритул до якої мова у своєму творчому процесі діє самостійно. Просте слово схоже на досконалу квітку, що виникла з мови. Словом мова завершує своє творення”³⁷. Такі ідеї клялися в основу словника української мови, створеного О. Афанасьєвим-Чужбинським – автором віршів, якими вітав молодого Тараса Шевченка з його творчим дебютом (“Гарно твоя кобза грає...”), так само як і першої поетичної епітафії на його смерть. Цей словник був надрукований І. Срезневським, а згодом Я. Головацький уклав своє доповнення до словника, яке, проте, тоді надруковано не було. Нарешті, словник давньоруської мови самого Срезневського було складено також на основі цих принципів.

Слід відзначити ще одну обставину, що якісно відрізняє ці словники від попередньої лексикографічної традиції: усі вони були корпусними, створені на основі наявного корпусу текстів, а отже, орієнтованими на історичний процес життя мови, і цим принципово відрізнялися від давньої практики укладання словників нормативістських. Під цим поглядом поряд з обговореними гумбольдтіанськими ідеями варто вказати на ще одну загальноєвропейську паралель до мовознавчих проектів українських романтиків. Маємо на увазі досвід укладання німецького словника Я. Грімма (за участі В. Грімма). Про суголосність поглядів Срезневського та Грімма писалося здавна. Приміром, професор Київського університету П. Владимиров, наводячи слова Я. Грімма “всі германські мови, як далеко б не розбігалися їхні гілки та парості (äste und zweige), вочевидь, належать одному й тому ж стовбурові”³⁸, відзначає: “Так і Срезневський поставив у взаємозалежність історію мови окремого народу з історією мови цілих племен. Для нього як для славіста була очевидною зміна звукових та формальних явищ”³⁹.

Думається, що схожість Срезневського та Грімма слід вбачати водночас не лише в компаративістиці як такій, але також і в концепції корпусного словника як антитезі словникам нормативістським. Цю антитезу дуже чітко охарактеризував В. Грімм у відомій промові на нараді германістів у Франкфурті 1846 р. – звіті про роботу над словником. Він наголошує, що “француз, коли він непевний щодо значення слова, ... бере свою книгу законів, тобто академічний словник”⁴⁰, і застерігає проти такого взірця, оскільки “можна було б потрапити в спокусу побажати такий поліцейський нагляд занедбаній, вимараній (verwahrlosten, hingesudelten) мові”⁴¹. Небезпека подібного насильства над мовою в тому, що в живому спілкуванні “діють численні говірки, які забезпечують мові таке багате розмаїття”⁴², а тому слід “терпіти” це розмаїття, бо ж “у кожній мові окремі гілки проростають і викручуються, ніколи не піддаються випростуванню”⁴³. З цих міркувань за духом типово романтичних образів, де мова порівнюється з рослинністю, впливає вкрай важливий висновок

про те, що сенс кожного слова аж ніяк не може бути обмежений, вичерпаний його визначенням: “Я сподіваюся, що в німецькому словнику пощастить подати низку підібраних прикладів (Belege) того, який сенс уміщено в слові, як цей сенс завжди по-різному виявляється..., але ніколи не вичерпується”⁴⁴.

Вочевидь, ідея невичерпності слова є тут ключовою. Вона становить антитезу нормативістським дефініціям так само, як уже наведені вище ідеї патріотизму Івана Срезневського протистояли просвітницьким космополітичним абстракціям. Відповідно корпусний словник з необхідністю постає як словник історичний, адже, простежуючи розвиток слова в історичному часі, можна виявити його семантичну невичерпність. Саме фіксації семантичних змін домагався І. Срезневський у передмові до свого словника, коли висунув завдання історичної стратифікації лексики, виділивши “1) слова, що були у вжитку віддавна й почасти лише в давнині; 2) слова, що увійшли до обігу не раніше XIV–XVI ст....; 3) слова, що увійшли у вжиток в останні півтора століття”⁴⁵. Цим передбачалося, що “буде подано філософію народу в хронологічній послідовності”⁴⁶. Таким чином, словник призначався не для утилітарного довідкового використання, а покликаний був ставати меморіалом мовного образу світу, створеного народом упродовж історії.

Отже, концепція корпусного словника за своїм спрямуванням виразно протистоїть енциклопедистській нормативній тенденції розкласти все по наперед визначених місцях. Історизм такого словника цілком відповідає поглядам романтиків про здатність людини до невпинного розвитку, чітко вираженим у відомих словах Я. Грімма з програмної праці “Про походження мови”: “Незмінні та одноманітні голоси, якими наділені всі види тваринного світу, перебувають в цілковитій протилежності до людської мови, яка ніколи не залишається незмінною”⁴⁷. Протистоїть корпусний словник також енциклопедистським претензіям усезнайства, про що свідчить, приміром, нарис “Роздуми про міф, епос та історію” Я. Грімма, де стверджується: “Немислима навіть можливість того, щоб увесь мовний скарб із силами його походження (zusammt mit der kraft

seines ursprungs) та квітками його розгортання охопити єдиним порухом... кожна мова вимагає своєї межі”⁴⁸, і таке розмежування пропонує насамперед поезія, “яка розгорнула виповненість мовної життєздатності (fülle der sprachlebendigkeit) між прамовою (дарованою одкровенням) та говірками сьогодення... Поезія, епос тепер – саме те живляче середовище, в якому ми живемо на повну міць [дослівно – плетемо та дихаємо, weben und athmen. – І. Ю.-Р.]”⁴⁹.

Зрозуміло, такий словник подає лексичний фонд ідіолекту Так, зокрема, на основі мови корпусу фольклорних текстів побудовано вищезгаданий твір Я. Головацького, який “ареал свого словника послідовно обмежував південно-західними українськими говорами”⁵⁰. Наче ілюструючи продуктивність наведеної попереду рекомендації Грімма демонструвати сенс слова не дефініціями, а прикладами, словник Я. Головацького є справжньою колекцією цитат з фольклору: діалектне “бариш” пояснюється прислів’ям “бариш – дурному товариш”, “блуд” у значенні “назва міфічної істоти” витлумачено прикладом “блуд мене ся чепив, чи що, ни суди Боже з ліса вийти”, а рідкісне й виразне словоутворення “видивуватися” пов’язується з етимологічною фігурою “дивним дивом дивуюся, та не можу видивуватися”⁵¹. О. Афанасьєв-Чужбинський, який “уперше протиставив загальнонародну мову східнополіським та слобожанським регіоналізмам” та “загалом добре відбив становлення літературних норм”⁵², укладаючи словник на основі поетичного ідіолекту свого середовища, під цим оглядом розпочав здійснювати ту кодифікаційну роботу, яку завершив Б. Грінченко. Корпусні словники ставали своєрідними путівниками, дороговказами мовної картини світу.

Нарешті, варто відзначити ще одну особливість цих перших українських словників: вони були побудовані на гніздовому принципі, тобто подавали не поодинокі слова, а цілі групи споріднених слів, демонструючи розвиток їх сенсу. Гніздову будову мав словник О. Афанасьєва-Чужбинського, так само як і не надруковані словники вже згаданих А. Метлинського та Л. Боровиков-

ського (ще одного літератора з “гуртка Срезневського”). Так само і в словнику самого І. Срезневського система перехресних посилань утворює суцільне мереживо зв’язків між лексичними одиницями, а нагромадження паронімічних форм дає матеріал для етимологічної реконструкції словотвору: наприклад, у гнізді **пѣст** поряд із позиченим з німецької (з *Hackenbüchse*) полонізмом (з *puszka* “залізна скриня”) *пушка* виявлено давнє **пѣск** “зброя облоги”, а про відмінність сенсу обох слів свідчить наведений фрагмент літопису (“*прикатиша... великія пѣски на разбитіє града і огнення пушки*”) ⁵³. Слова постають тут як живі організми, як квіти, за наведеним виразом Гумбольдта, що здатні рости й змінюватися разом з людською думкою.

Харківське коло романтиків, відоме як “гурток Срезневського”, проіснувало порівняно недовго. Ізмаїл Срезневський згодом відійшов від українофільських ідей, яким він був зобов’язаний своїм виходом на обрії славістики. Та започатковані тут ідеї рівнобіжності мови та життя, ідеї біолінгвістичного паралелізму, що розвивали вже створену Д. Веланським-Кавуником та М. Максимовичем “філософію життя”, мали велику долю в майбутньому. Те, що розпочав, але не став продовжувати І. Срезневський, зробив справою свого життя великий О. Потебня. Його вчення про “внутрішню форму слова” стало новим етапом гумбольдтіанських уявлень про слово як живий організм. І вже у ХХ ст. уродженець Сквири на Київщині вихованець Київського університету Густав Шпет, продовжуючи потебнянську традицію, зміг висловити тезу про те, що “думка народжується в слові й разом з ним. Більше того..., думка зароджується в слові ..., власне предмет як предмет мислимий ... – абстракція. Конкретно він існує лише в словесній логічній формі”⁵⁴. Варто пам’ятати, що життєдайність і життєздатність слова як творчої сили культури, засвідчена цими міркуваннями, як і багатьма іншими пізнішими працями в гуманітарній галузі, була відкрита завдяки започаткованим у першій третині ХІХ ст. україністичним дослідженням, серед ініціаторів яких був і Харківський гурток літераторів.

¹ Цит. за: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. – Минск, 1976. – Т. 1 – С. 147. Переклади тут і далі автора статті.

² Українські поети-романтики 20–40-х рр. XIX ст. – К., 1968. – С. 259. Див. також: Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. – К., 1991. – С. 65.

³ Kozak S. U źródeł romantycznej i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie. – Wrocław etc., 1978. – S. 82, 84, 90, 96, 102.

⁴ Там само. – С. 78.

⁵ Там само. – С. 74.

⁶ Цит. за: Дей О. І., Зілинський О. І., Кирчів Р. Ф., Шумада Н. С. Український фольклор у слов'янських літературах. – К., 1963. (V міжнародний з'їзд славістів). – С. 27.

⁷ Крутікова Н. Є. Дослідження і статті різних років. – К., 2003 – С. 327–328.

⁸ Франко І. Збір. тв. у 50 т. – К., 1982. – Т. 35. – С. 252.

⁹ Горак Р. Шашкевич. Роман-есе. // Жовтень. – 1982. – № 10 – С. 48–89; № 11. – С. 38–109.

¹⁰ Цит. за: Фризман Л. Г., Лахно С. Н. М. А. Максимович – літератор. – Х., 2003. – С. 245–246.

¹¹ У Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського у фонді І. Айзенштока зберігається комплект документів, щодо діяльності гуртка Срезневського. Ідеться про компакт під шифром *Айзеншток № 1521*, який містить таку добірку матеріалів: *Срезневский В. И.* Иван Евсеевич Срезневский. Биографический очерк. С приложением портрета. – С.Пб., 1898; *Срезневский В. И.* Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского 1831–1839. – С.Пб., 1898; *Срезневский В.* Вадим Васильевич Пассек и его письма к И. И. Срезневскому (1837–1839). [б. м. і р.] – С. 28–44; *Срезневский В. И.* (представлено академиком А. С. Орловым). Об истории составления словаря древнерусского языка И. И. Срезневского // Известия АН СССР. Отд. общ. наук, 1933. – № 9. – С. 705–728; *Срезневский В. И.* Описание выставки в память столетия со дня рождения И. И. Срезневского. (Отд. оттиск из сб. Памяти И. И. Срезневского). – Петроград, 1915; *Срезневский В. И.* Краткий очерк жизни и деятельности И. И. Срезневского. (Отд. оттиск из сб. Памяти И. И. Срезневского). – Петроград, 1914; *Срезневский В. И.* Введение // *Срезневский И. И.* Вступительная лекция в курс истории литературы славянских наречий (Извлечено из Журнала Министерства Народного Просвещения, май 1893). – С.Пб., 1893. – С. 1–7; *Срезневский И. И.* Вступительная лекция в курс истории литературы славянских наречий. (Извлечено из Журнала Министерства Народного Просвещения, 1893, май). – С.Пб., 1893. – [Срезневский И. И.] Из переписки Срезневского 1829–1839 гг. оттиск из журнала “Киевская старина”. – К., 1899; *Сумцов Н. Ф.* Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского. (Отд. оттиск из сб. Памяти И. И. Срезневского). – Петроград, 1914 – С. 69–74; *Владимиров П. В.* Пятидесятилетие “Мыслей об истории русского языка” (Очерк

трудов за 50 лет и новые материалы). – К., 1899; *Цветаев И. В.* Из студенческих воспоминаний об И. И. Срезневском. (Отд. оттиск из сб. Памяти И. И. Срезневского). – Петроград, 1915; *Никольский Н. К.* О. И. Срезневская. Некролог. [Ольга Измайловна, 1845–1930] // Изв. АН СССР. Отд. общ. наук. – 1931. – №7. – С. 775–781; *Пыпин А.* Обзор малорусской этнографии [б. м. і р.] – С. 325–350; *Бычков А. Ф.* Отчет о деятельности второго отделения императорской Академии Наук за 1880 год // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. 1881. – Т. XXII. – № 6; Каталог сочинений ... И. И. Срезневского. – С. 79–126; Правила присуждения премии им. Н. И. Костомарова за лучший малоросийский словарь. – С. 127–129; Второй список сочинений и изданий Измаила Ивановича Срезневского, имеющихся в продаже. [С предложениями обращаться ... на имя В. И. Срезневского] [б. м. і р.].

¹² Цит. за: *Срезневский В. И.* Иван Евсеевич Срезневский... – С. 13.

¹³ Там само – С. 4.

¹⁴ Там само – С. 24.

¹⁵ Там само. – С. 28.

¹⁶ Цит. за: *Пыпин А.* Обзор... – С. 337.

¹⁷ *Срезневский В. И.* Из первых лет... – С. 2.

¹⁸ Там само. – С. 4.

¹⁹ Там само. А. Шпигоцький уславився як автор чи не першого писаного українською мовою сонета (“Тільки тебе вбачила”, 1830 р.), де, як і в перекладах сонетів Адама Міцкевича (зокрема, “Акерманські степи”), він “поборював труднощі піонерської роботи”, яка виявлялася насамперед у витворенні нормативів національної літературної мови (див.: *Шамрай А. В.* Харківська школа романтиків. – Х., 1930 – С. 61).

²⁰ *Метлинський А.* Заметки относительно южно-русского языка // Украинські поети – романтики 20–40-х років XIX ст. – К., 1968. – С. 181–182.

²¹ Там само. – С. 186.

²² *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993. – С. 13.

²³ Цит. за: *Срезневский В.* Вадим Васильевич Пассек... – С. 7.

²⁴ Там само. – С. 11.

²⁵ Там само. – С. 13.

²⁶ Цит. за: *Фризман Л. Г., Лахно С. Н.* Зазнач. праця. – С. 345. До речі, таким деталям у розробці мовного питання ще не приділялося належної уваги. Приміром, сучасний український дослідник, присвячуючи окрему розвідку питанню про розвиток в українській мові “секундарного і”, відзначає “ікавізм української мови”, через що “літера **ѣ** ... в українській мові реалізується як український звук **і**, а в російській – як російський звук **е**”, і висвітлює історію цього питання, але, на жаль, не згадує наведене зауваження М. Максимовича (див.: *Задорожний В.* До проблеми східнослов'янської огласовки давніх текстів // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 7).

- ²⁷ Сухобрус Г. С. Украинско-русские фольклорные связи в освещении отечественной науки XIX в. (до реформы 1861 г.). Автореф. ... доктора филол. наук. – К., 1965. – (АН УССР. Отд. литературы, языка и искусствоведения). – С. 32–33.
- ²⁸ Метлинський А. Зазнач. праця. – С. 208.
- ²⁹ Юдкін-Ріпун І. М. Неокласицизм Максима Рильського як проблема морфології культури // Художні та наукові картини світу XX століття. – К., 2006. – (НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Комплексне дослідження духовної культури слов'ян. – Вип. 2). – С. 10–27.
- ³⁰ Айзеншток І. Українські поети-романтики // Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. – К., 1968. – С. 32.
- ³¹ Срезневский В. И. Из первых лет... – С. 32.
- ³² Фуко М. Археология знания. – М., 1996 – С. 179.
- ³³ Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества. §26 // Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984 – С. 121.
- ³⁴ Юдкін-Ріпун І. До реконструкції української “філософії життя” // Студії мистецтвознавчі. – 2006. – 1 (13). – С. 7–16.
- ³⁵ Цит. за: Булахов М. Г. Зазнач. праця. – С. 252.
- ³⁶ Срезневский В. И. Введение. – С. 2.
- ³⁷ Гумбольдт В. Зазнач. праця. – §17. – С. 90.
- ³⁸ Владимирова П. В. Пятидесятилетие... – С. 4.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Grimm W. Kleinere Schriften. Hrsg. G.Hinrichs. – Berlin, 1881. – Bd. 1. – S. 510
- ⁴¹ Там само. – С. 511.
- ⁴² Там само. – С. 512.
- ⁴³ Там само. – С. 514.
- ⁴⁴ Там само. – С. 513.
- ⁴⁵ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / Репринтное издание. Введение. – М., 1959. – Т. 1. – С. 2.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Grimm, Jakob und Wilhelm. Über das Deutsche. – Leipzig, 1986. – S. 173.
- ⁴⁸ Grimm, Jakob. Kleinere Schriften. – Theil 4. Rezensionen und vermischte Aufsätze. – Berlin, 1884. – Bd. 7. – S. 84.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Дзендзелівський Й. О. Словник української мови Я. Ф. Головацького // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1982. – № 10. – С. 322.
- ⁵¹ Головацький Я. Матеріали для словаря малорусского наречія // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1982. – № 10. – С. 361, 367, 441.
- ⁵² Пилинський М. М. О. С. Афанасьев-Чужбинський – поет-лексикограф // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 56.
- ⁵³ Срезневский И. И. Материалы... – Т. 2. – С. 1726.
- ⁵⁴ Муравицька М. П. Проблема естетики слова у філософській концепції Г. Шпета // Мовознавство. – 1992. – № 6. – С. 65.

SUMMARY

The approach of treating language as a parallel to life (the so called biolinguistic parallelism of W. Humboldt) has arisen in Ukraine as the continuation of the philosophy of nature (F. Schelling), that of the “philosophy of life” that has been elaborated by D. Vaillansky and M. Maksymovych. The formation of linguistic concepts in Ukraine took place as a representation of the general patriotic movement of an early romanticism. Under these circumstances it was an existential rather than functional side of language that gained priority, and it caused especial attractiveness of the ideas of Humboldt, Grimm and other German romantics. It was also the very circumstances that certain difficulties of the researches of the history of

these concepts ensued from the obstacles arising due to the presence of a bulk of uninvestigated texts that were not even described. The Ukrainian version of this approach is peculiar for its so called “lexicocentrism” that reveals itself in treating words as vital units capable of growth. The development of this paradigm of cultural anthropology is inseparable from the formation of Ukrainian studies (the Kharkiv circle – I. Sreznevsky, A. Metlynski, A. Afanasiev – Tshuzhbynski and others). The researches of the history of humanitarian thought give evidence to the conclusion that the formation of Slavonic studies developed itself as a generalization of the Ukrainian studies that created its primary nucleus.